

МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

*У статті висвітлюються особливості дії фактора багатомовності у системі освіти у контексті модернізації цієї системи, яка може проходити в Україні за одним з двох сценаріїв: модернізації-суверенізації на націоцентричній моделі освіти або модернізації-адаптації з наголосом на включення до світового освітнього процесу. **Ключові слова:** трансформація, глобалізація, мовна політика.*

***Yakovleva O. Language environment in the context of Transformation and Globalization.** Article «Language environment in the context of Transformation and Globalization», written by Yakovleva Olena dedicated to the problem of the factor of multilingualism in the education system in the context of modernizing the system, which can occur in Ukraine for one of two scenarios: upgrading to natsiotsentrychniy suverenizatsiyi-model of education-adaptation or modernization with an emphasis on inclusion in the global educational process. **Keywords:** transformation, globalization, language policy.*

Внаслідок бурхливих, близьких до катастрофічних подій на теренах Центральної та Східної Європи на початку 90-х рр. минулого століття, пов'язаних з девальвацією наріжних засад усталеного у попередній період державного устрою і способу життя, обвальним руйнуванням самого цього устрою, розпадом СРСР і крахом соціалістичної системи — Україна разом з низкою інших країн волею обставин потрапила до кола держав трансформаційного — або, як їх ще інколи називали, транзитивного, тобто перехідного, — типу. Малося на увазі, що їхнє буття за оновлюваних умов і обставин визначається, передусім, докорінною зміною моделей державно-політичного та соціально-економічного устрою, зокрема переходом від планової економіки до економіки ринкової, від «авторитаризму» радянського типу до політичної — ліберальної — демократії західного зразка, від монополії однієї — комуністичної — ідеології до ідеологічного плюралізму.

Поняття «трансформація» (або «транзиція») з'явилося у науці ще до того, як трансформаційні процеси розгорнулися на просторі

колишнього СРСР та країн соціалістичної співдружності. Вперше, як відомо, його було застосовано для пояснення тих зрушень і змін, які мали місце після падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії, ряді країн Латинської Америки у ході утвердження у них ліберально-демократичної суспільної моделі. Потім цей термін було тимчасово забуто й повернуто до життя на рубежі ХХ–ХХІ ст. для позначення й пояснення специфічного й навіть унікального в історичному відношенні переходу одного типу суспільства в інший: соціалізму — у капіталізм, — з практично стовідсотковою «прив'язкою» саме до центрально-східно-європейського простору й виключно до нього.

Для українства, яке належить до того історичного типу нації як людської спільноти особливого ґатунку, для якого характерна переважно недержавна модель розвитку й відносно тривале перебування у складі різних інонаціональних державних систем, загальна трансформаційна «матриця» мала свою специфіку. Окрім того, що притаманне для трансформації як такої (хоча універсальної теорії трансформації не існує, про певний обсяг явищ, процесів, подій, з нею пов'язаних і за нею закріплених, можна вести мову майже з абсолютною впевненістю), вона включала в себе ще й такий компонент, як відновлення в нових історичних умовах процесу національного державотворення, причому після помітно тривалішої перерви, ніж у таких країн, як Польща, Чехія, Угорщина, Литва та ін. Ця обставина наклала на все те, що відбувалося й відбувається нині, особливий відбиток, привнесла до українського національного варіанта пострадянського процесу трансформації низку додаткових моментів.

В Україні зберігала й зберігає актуальність ще й така проблема, як здійснення переходу від «територіальної» нації, об'єднаної й структурованої на основі переважно природно-географічних та економічних факторів, до нації «мовної», внутрішню єдність якої забезпечують і гарантують як спільні цінності, так і однотипні завдання й цілі, а також шляхи їхнього досягнення, осмислені й сформульовані спільною мовою, яка є рідною для переважної більшості населення, а також державною. Такий перехід у його загальних рисах вкладається в алгоритм, продиктований модернізацією національного буття, хоча й неминуче несе із собою певні загрози й виклики для нього.

Без проходження такого етапу еволюції, як «мовна» нація, видається сумнівною спроможність досягнення й того рівня націо-

нально-державного розвитку, що його прийнято позначати як рівень нації «політичної», тобто модернізованої відповідно до сучасних вимог. Саме під кутом зору такого розуміння, мабуть, дехто з дослідників виключає з визначення поняття політичної нації пряме посилання на мовну ознаку. Так, наприклад, М.Розумний пропонує називати політичною нацією таку людську «...спільноту, що вийшла на певний рівень суспільної організації, який характеризується цілою низкою факторів: високий рівень інтегрованості (спільне життя); наявність механізму волевиявлення і саморегулювання (правила гри); єдина історико-культурна ідентичність (почуття батьківщини)» [1].

Питання щодо того, чи належать новітня українська державність і сучасне українське суспільство до явищ трансформаційного типу, донедавна не належало до дискусійних і вважалося таким, що апіорі вже одержало практично однозначну — ствердну — відповідь. Заперечень проти того, що саме алгоритм трансформації визначає характер та особливості нинішнього етапу їхнього — держави та суспільства — розвитку, не висловлювався ані у вітчизняній, ані у зарубіжній науці. Такий ситуативно-спонтанний консенсус видавався показовим та красномовним з багатьох точок зору. Враховуючи той перелік ознак і особливостей, який фігурує у переважній більшості визначень явища трансформації [див.: 2], з ним цілком можна погодитися.

Суперечки, якщо й точилися, то не так про те, чи належить Україна до країн трансформаційного типу, чи ні, а переважно з приводу того, чи є трансформація явищем позитивним, чи негативним, а також чи можна кваліфікувати її в українському варіанті як «радикальну», «бурхливу», чи вона має інший, стриманіший і «лагідніший» характер.

Щодо питання позитивності/негативності — особливих різночитань не спостерігається. В українській науці, як і в науці європейській, найбільш поширеним і популярним є погляд, згідно з яким трансформація — це історично зумовлений, суспільно необхідний процес, потенційно зорієнтований на подолання кризового стану, в якому опинилися держава й суспільство. Що ж до того, чи триває ще в нас трансформаційний етап розвитку, чи його вже завершено, то останнім часом дискусія з цього приводу знову набула актуальності. У той час, як одні дослідники висловлюють припущення, що «нині Україна впритул підійшла до трансформаційної межі» (В.Кремень), інші шукають нові аргументи

для відстоювання точки зору, згідно з якою трансформаційні процеси або близькі до завершення, або навіть уже, в основному, завершилися. І таких аргументів, треба визнати, на сьогодні, у принципі, не бракує, бо ж, приміром, таке питання, як зміна форм і суб'єктності власності, практично розв'язане, завершено процес перебудови державно-політичної системи, визначено місце країни у системі міжнародних відносин.

Разом з тим, у гуманітарній сфері, всупереч тому, що однією з найголовніших цілей трансформації вважається піднесення суспільства після гуманітарної катастрофи на якісно новий рівень духовності, — культурно-духовна дестабілізація суспільства та трансформаційний характер процесів і явищ зберігаються, виявляючи, до того ж, дедалі більше ознак консервації. Проявами цього слід вважати аморфність національної ідеї, збереження «ідеологічного вакууму», розмитість суспільного ідеалу, налаштованість на корекцію цивілізаційної належності, а також нез'ясованість механізмів вироблення нових ціннісних орієнтирів та нечітку визначеність дійсної, а не декларованої, моделі державного розвитку.

Це й закономірно, адже на рубежі ХХ–ХХІ ст., за слушним спостереженням В.Кременя, «завершився не лише певний історичний період — відійшла в минуле велика *смислова* (виділено нами — *О.Я.*) епоха» з усіма її особливостями й, зокрема, картиною світу та «ідеографічною» системою. Фахівці уже звернули увагу на те, що у стані трансформації стає важко розрізнити життєво важливі, просто важливі й неважливі, друго- та третьорядні інтереси, цінності, цілі. Будь-що набуває здатності ситуативно перетворюватися на життєво важливе, й будь-що ставати другорядним. За тією ж логікою створюються передумови для того, щоб будь-що одержувало можливість смислотворення і право на нього.

Символічно-смысловий вимір соціальної реальності (хоча сама ця категорія й продовжує залишатися предметом дискусій), невідривний від його мовної оболонки, у суспільствах трансформаційного типу відіграє надзвичайно важливу, багато в чому навіть пріоритетну, роль. В Україні одним з проявів цього виміру виявляється мовний фактор, зокрема така проблема, як державний статус української мови, а також його взаємодія з іншими складовими українського національного мовного середовища, у тому числі — успадкованими з попереднього періоду й пов'язаними з колишнім привілейованим становищем російської мови.

Про гуманітарну сферу й, зокрема, культуру, духовність, національну ідентичність у загальному контексті обговорення трансформаційних процесів та явищ згадувалося попервах меншою мірою, хоча ніби само собою було зрозуміло, що і тут мали б відбутися значні зрушення і зміни, хоча б тому, що притаманні суспільству зміни та вдосконалення, не кажучи вже про радикальні перетворення, на думку багатьох учених, зумовлюють відповідні як свідомі, так і спонтанні, корективи в соціальному механізмі формування особистості. У тому числі, додамо, й у мовному середовищі.

Одним з наслідків переходу суспільства і держави до режиму трансформаційного існування стала модифікація мовного середовища та, особливо, підходів до нього з боку державної влади й суспільної свідомості. «Як і всі спільноти та ідентичності, — слушно зазначає Е. Сміт, — нації і національні ідентичності періодично зазнають нових інтерпретацій свого значення і революцій своїх соціальних структур і кордонів, які, своєю чергою, можуть змінювати зміст їхніх культур» [3]. Саме такий етап радикального оновлення інтерпретацій та змісту розпочався в Україні наприкінці ХХ ст.

На нього «наклався», з ним виявився суміщений у часі та просторі ще й інший процес — переосмислення наріжних засад національної ідентичності під кутом зору її можливої корекції. В окремих моментах це переосмислення торкалося й ідентичності цивілізаційної. На хвилі активного заперечення самого факту існування окремої «радянської цивілізації», яке набуло значного поширення у наукових колах, в українській суспільній свідомості розгорнулися наполегливі пошуки іншої, нерадянської, української етнічної, основи для розв'язання проблеми цивілізаційної належності українців.

На етапі державно-політичної та суспільної трансформації в Україні мовний фактор набув здатності виконувати функцію одного з головних критеріїв у визначенні місця тієї чи іншої особистості або соціальної групи не лише у рамках дихотомії: «свій» — «чужий», — а й у межах більш складної конфігурації: «свій» — «інший» — «чужий (але не ворожий)» — «ворожий».

Навіть більше того. Мовний фактор разом з фактором багатомовності, виявляючи спроможність здійснювати вторинний вплив на такі сфери суспільного буття, як ідеологія, система цінностей, культура тощо, перебирає на себе роль одного з визначальних факторів визначення шляхів національної історії. «Культура багато

в чому визначає шлях історії, — формулює цю особливість Л.Софронова. — ...Історія завжди переживає вплив культурного контексту, в якому вона інтерпретується, від цього залежить її сприйняття суспільством» [4]. Цим, додамо, зумовлюються й зміст історії та її «уроки».

Важливо пам'ятати, що мовне середовище — не механічна сума мовних практик і мовної поведінки суб'єктів, які його утворюють, а система, яка виникає внаслідок складного процесу їх всебічної взаємодії й яка наділена певним набором своїх власних якостей. Окремі індивіди мають здатність зробити до цієї системи більший внесок, інші — менший або і взагалі жодного. Умовний «коефіцієнт» корисної дії у форматі мовного середовища одного суб'єкта може, приміром, бути 10 одиниць, а іншого — 1, 0,1 чи навіть 0,001.

Разом з тим, визначальну причину перехідного стану, що його набуло українське мовне середовище після розпаду СРСР і утворення незалежної України, варто шукати все-таки не в особливостях індивідуальної свідомості або у певній сукупності індивідуальних свідомостей, а у царині попереднього стану мовного середовища в тому вигляді, який воно мало за часів СРСР, тобто серед попередніх соціальних фактів, які мають відношення до мови.

Історичність, таким чином, слід розглядати як центральну категорію, яка дає змогу виявити ключову для розуміння характеру мовних процесів новітнього часу ланку й охарактеризувати її сутність. Здобувши державну незалежність і розгорнувши процес розбудови національної держави, українські еліти й суспільство не мали абсолютно повної свободи вибору у розв'язанні проблеми переформатування національного мовного середовища, а змушені були діяти за обставин, які були безпосередньо наявні й які де-факто були успадковані з радянського минулого.

Отже, українське мовне середовище, осмислене як таке, що потребує оновлення й удосконалення під кутом зору оптимального пристосування до змінених умов, постало як «продукт» довільної взаємодії трьох основних факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності. Однією з ознак цього феномену виявився підвищений ступінь динамічності, тобто іманентна, внутрішньо зумовлена схильність до будь-яких змін та відхилень від попереднього стану, а також особлива чутливість до зовнішніх впливів. Додаткової складності такому — гіпердинамічному — станові надала та обставина, що мовне середовище

автоматично відкидає будь-які зовнішні обмеження та заборони штучної природи, реагуючи й сприймаючи лише ті, які воно створює саме в процесі своєї саморегуляції.

Окрім трансформації, зумовленої розпадом СРСР та створенням на його місці низки нових суверенних незалежних держав, як одну з головних причин виникнення перехідного стану мовного середовища й генерального поштовху до внесення новацій, слід згадати ще й глобалізацію, яка надала пошукам нової української державно-політичної та культурної ідентичності специфічного характеру, багато в чому визначивши цілу низку особливостей цієї ідентичності.

Глобалізація — це процес універсального характеру й змісту, який охоплює всі без винятку сфери економічного, політичного, гуманітарного життя людства. Істотно впливає вона й на мовну ситуацію в різних куточках планети й на ній в цілому, зокрема, на специфіку окремих національних моделей дво- та багатомовності, а за певних обставин — навіть на їх сутність.

Саме глобалізація значною мірою зумовлює помітне ускладнення мовних проблем у сучасному світі. Внаслідок цього відбувається не лише суто кількісне збільшення тих смислів, у формуванні яких бере участь мова, а й їх ускладнення. За умов відсутності загально визнаних підходів і рішень, які в традиційних суспільствах виступають свого роду еталонами істинності, — смисли одних і тих самих реалій можуть релятивізуватися, набуваючи часом суперечливий, полівалентний і навіть взаємовиключаючий характер.

«У нашому постмодерному світі фактичні судження й фіктивні наративи (у нашому випадку — стереотипи, стійкі колективні уявлення світоглядного й ціннісного характеру), — зазначає з цього приводу Дж.Александр, — тісно переплетені. Бінарності символічних кодів та істинних/хибних суджень накладаються одне на одне» [Цит. за: 5].

Всупереч досить поширеному уявленню, згідно з яким глобалізація має справу з націями, тобто саме нації виступають суб'єктами глобалізаційних зрушень і перетворень, це твердження не відповідає дійсності. За своєю природою глобалізація — явище не національне, а наднаціональне. У процес глобалізаційної перебудови у переважній більшості випадків втягуються лише окремі сегменти того чи іншого національного організму, а саме ті, які до цього краще підготовлені. Інші частини можуть або бути також тією чи іншою мірою залучені, проте без вигоди та користі

для себе, примусово, або ж виявитися не підключеними до цих процесів узагалі. При цьому придатні для участі у глобалізаційному процесі сегменти зазнають потужного впливу, спрямованого на послаблення національного начала та національної специфіки, на денационалізацію, часто-густо втрачаючи й таку ознаку нації, як національна мова.

Вплив глобалізації на мовне середовище в окремо взятій національній державі, а також на мовну ситуацію у ній та на мовну поведінку її громадян ще очікує на ґрунтовний аналіз і всебічне вивчення. Є підстави стверджувати, що в процесі поширення й поглиблення глобалізації з наростаючою інтенсивністю розгортається процес формування принципово нового мовного середовища, до якого підключаються практично всі національні мовні осередки. Мовою глобалізації стала англійська в одному зі своїх специфічних, максимально спрощених і водночас примітивізованих і утилітизованих — «комп'ютерних» — варіантів.

У процесі глобалізації послаблюються роль і значення звичних, усталених соціальних зв'язків, традиції, звичаїв. На цьому загальному фоні відбувається руйнування монополії рідної та державної мови у забезпеченні доступу до інформації, а також у таких сферах, як освіта, наука, культура. Можна погодитися з позицією тих учених, хто вважає, що з точки зору її гуманітарної складової, зокрема «гуманітарних цінностей», глобалізація як така залишається вкрай невизначеною й неспроможною виступити основою окремого світу цінностей. Вести мову про якусь нову «глобальну ідентичність», заради якої можна було б думати про відмову від ідентичності національної, ще зарано.

«Глобальна» англійська позначається й на якості та на загальному характері комунікації у національному середовищі, окресленому й значною мірою обмеженому рамками національної держави.

При цьому йдеться про комунікацію не у вузькому, а у максимально розширеному значенні слова. Якщо скористатися як зразком відомим визначенням цивілізації, запропонованим свого часу А. Тойнбі: цивілізація — це «культура, представлена широко» («culture write large»), — то поняття комунікації можна було б екстраполювати на увесь масив суспільного буття. Осягнута як невід'ємний елемент та незмінна основа і людської свідомості, і суспільного життя, комунікація, в такий спосіб, дала б підстави розглядати суспільство як особливу комунікативну систему

формування особистості, пов'язуючи його — суспільства — здатність до трансформації й набуття нового колективного досвіду саме з удосконаленням каналів комунікації, появою й поширенням нових їхніх форм.

«Людина не може існувати поза комунікацією, бо її сутність значною мірою виявляється у спілкуванні з подібними собі, — пише Ф.Бацевич, фактично ілюструючи відомий з праць Л.Виготського, М.Бахтіна, К.Леві-Строса та інших учених поділ на екстра- та інтракомунікацію. — І в цьому аспекті людину розглядають як продукт і результат її спілкування з іншими людьми, тобто як інтерсуб'єктивне створіння» [6]. Інтерсуб'єктивний вимір у нових умовах починає сприйматися як важлива складова як соціальної реальності, так і мовного середовища. Не менш значущим виявляється й вимір інтрасуб'єктивний, тобто множинність ідентичностей, які беруть участь у «конструюванні» окремого індивіда.

Комунікативна складова, на якій певний час було прийнято робити головний акцент, за всієї її важливості й пріоритетності не вичерпує увесь діапазон факторів і обставин функціонування мови. Коли мова заходить про роль мовного фактора в суспільному житті, увагу звертають, передусім, на такі речі, як мовна й етнічна картини світу, система цінностей і смислів, національна ідентичність (у тому числі мовна), національна ідея (як ключовий, визначальний елемент національної самосвідомості) тощо.

У сфері мовної поведінки — індивідуальної і колективної — та мовної політики трансформаційні перетворення виявилися з особливою виразністю. Одним з чи не найважливіших наслідків стала втрата російською мовою того, як формально закріпленого, так і фактичного монополю-привілейованого, статусу, який вона мала за часів Радянського Союзу на всій його території, включаючи територію України. У той же час на цій останній з наростаючою активністю розгорнувся процес посилення ролі й впливу української мови, за якою 1996 року було законодавчо закріплено статус єдиної державної з усіма відповідними наслідками, які з цього випливають. Внаслідок цього на рівні об'єктивних реалій, хоча й не без впливу певних факторів суб'єктивної природи, сформувалася й зміцнилася суперечність між, з одного боку, українською як державною та, з іншого боку, російською як рідною для значної частини громадян України та мовою міжнаціонального спілкування у межах СРСР, яка загострила конкуренцію між цими двома мовами.

Специфічним способом відбиваються на характері мовного середовища в Україні, вносячи до нього певні корективи й істотно коригуючи його, зміни у балансі сил і розподілі впливів у системі міжнародних відносин та зрушення на геополітичній карті Європи. У цьому випадку дія факторів трансформації та глобалізації поєднується. Втрата Москвою її значення провідного інтеграційного центру для Центральної, Східної Європи і Балтії сприяє появі нових центрів такого плану. Відповідно до цього на пострадянському просторі з'являються й активізуються альтернативні «мовні центри», на які переорієнтовуються правлячі еліти пострадянських і постсоціалістичних держав, у тому числі й частина еліти української. Це ще більшою мірою ускладнює проблему російської мови на українських теренах, загострюючи водночас і проблему українсько-російських мовних відносин.

Отже, українсько-російська двомовність, традиційно наявна в українському мовному середовищі у значному обсязі, починає набувати нових, порівняно з попереднім періодом, ознак, у тому числі й з підвищеним вмістом конфліктогенності.

Додаткову складність і суперечливість цій двомовності надає факт існування цілої низки її різновидів, кожен з яких на певному історичному етапі мовної еволюції виявляє здатність до підвищення ступеня своєї самостійності. На відміну від теоретичного рівня осмислення проблеми в реальній дійсності, складовими українсько-російської двомовності в Україні виступають аж ніяк не українська й російська мови.

У практичному житті ситуація видається складнішою. Двомовність, що її прийнято сприймати як українсько-російську, може бути ще й «українсько-українською». Адаже в її формуванні можуть брати участь: українська мова як літературна, окремі діалекти української мови (та говірки цих діалектів), українська «модернізована» літературна мова (або «глобалізована» українська), «суржик», українська мова як іноземна (тобто російська «картина світу», озвучувана в українському перекладі).

З боку російськомовної складової українсько-російської двомовності участь в ускладненні загальної ситуації у цій сфері беруть: «українська російська» (тобто той різновид російської мови, яким користуються українці, для яких російська є рідною), а також російська літературна мова (або «російська»). Не варто забувати про існування так званих «чистих» білінгвів, тобто людей, які вільно

й рівноправно — як рідними — володіють як українською, так і російською мовами, а також про носіїв різних сленгів.

Окрім геополітичного та політичного факторів, налаштованість на дистанціювання від Росії і навіть конфронтацію з нею були після розпаду СРСР та проголошення Україною державної незалежності обумовлені об'єктивними обставинами, пов'язані з особливостями формування нової української національної ідентичності. Пошуки чогось *неперервного*, що несло б у собі потенціал поєднання в єдине змістове ціле всю історію українського етносу й української нації, починаючи з часів Київської Русі, неминуче призводили до висновку про те, що здатністю узяти на себе роль такої неперервної константи національного розвитку була наділена ідея протиставлення українського етнонаціонального начала началу російському.

Коли ми говоримо «мовний фактор», маємо на увазі не лише знання певної мови (чи мов) або ж, навпаки, незнання тієї чи іншої мови. Аж ніяк не менше значення, ніж володіння мовою, має її соціальна роль як фундаментальної ознаки національної ідентичності, як важливого інструменту створення мовної та етнічної картин світу. Особливої уваги в цьому контексті заслуговує той факт, що мова являє собою один з найбільш вагомих «культурних ресурсів» нації, котрий несе у собі потенціал перетворення ще й на такі важливі ресурси, як «політичний» і «державний». Підвищення ролі мовного фактора в сучасному світі слід розглядати як одну з провідних тенденцій його — світу — розвитку. Значною мірою сприяє такому підвищенню закономірне зростання суб'єктивного виміру суспільного буття. З іншого боку, одним з пріоритетних напрямів державної мовної політики має бути зосередженість на захисті української мови та на її збереженні для наступних поколінь українців. Адже українська мова, крім того, що вона є в Україні державною, мовою титульною нації, мовою національної культури, базовим елементом етномовної «картини світу» тощо, є національним надбанням, ставлення до якого регулюється відповідними законами.

Зазнаючи змін у ході історичного буття спільноти, до якої вона належить, та її носіїв, мова відповідає різним історичним формам нації у різні історичні періоди їхнього існування й на різних етапах історичного розвитку. Відповідно до цієї особливості національній мові в її «чистому» вигляді мала б відповідати національна культура, а державній мові — культура державна. Глобалізація зумовлює

модифікацію цієї логіки, проте аж ніяк не скасовує її, не знімає з порядку дня національного державного розвитку питання щодо повномасштабної «державизації» національної мови, а також формування повноцінної державної культури. З невідмінним урахуванням того, що розбудова національної держави за сучасних умов і обставин можлива як позитивна даність виключно як держави модерної, тобто такої, яка відповідає вимогам глобалізації та глобальної модернізації.

У ситуації перервності (або, інакше кажучи, відсутності неперервності) національних, власне українських, державних інституцій мовний фактор, крім усього іншого, виявляється тим атрибутом національної державності, який перебирає на себе певну частину функцій цих інституцій, виступаючи в ролі їх символічного замітника.

1. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху. — Харків: Майдан, 2006. — С. 324.

2. Див. про це: Видоєвић З. Транзиција, рестаурација и неототалитаризам. — Институт друштвених наука, Универзитет у Београду, 1997. — С. 9–14.

3. Сміт, Ентоні Д. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка; пер. з англ. — К.: Темпора, 2009. — С. 46.

4. Софронова Л.А. Введение // Категории и концепты славянской культуры. Труды Отдела истории культуры. — М.: Ин-т славяноведения РАН, 2008. — С. 5.

5. Кравченко С.А. Культурная социология Дж.Александера (генезис, понятия, возможности инструментария). — Социс. — 2010. — № 3–4. — С. 14–15.

6. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: Підручник. — К.: Академія, 2008. — С. 8–9.